

Sexisme en militarisme te 's-Hertogenbosch in het begin van de moderne tijd

L.F.W. ADRIAENSSEN

§ 1. *De kanonnen van Jeroen Bosch*

Een strijdwagen rukt op en vermorzelt twee verdoemden. Hun benen steken er onder uit en zes lijkenpikkers, zwarte kraaien, hebben zich erover ontfermd. Op het plateau van de wagen staat een trechtervormige ketel, waarin een naakte vrouw (een non?) zit, zichtbaar van de hurken af. Zedig kruist zij de armen voor haar borsten, maar het is te laat om haar zonde te verhullen, wegens haar onkuise leven wordt zij in de oven gerookt, zij is omgeven door smook en roet. Voor de vrouw staat een gemijterde pad te kwaken, hij wijst naar voren en voert blijkbaar het commando over de wagen. De ketel is daardoor tevens een gevechtstoren. Er leunt aan de voorzijde een scherm tegenaan, waardoor een vuurmond steekt. Links van de ketel staat een klein kanon op een affuit, er liggen vijf kogels omheen. Achter het mobiele kanon en de ketel volgen twee vogelachtigen, een ridder en een menigte lansknachten.

Dit tafereel vormt een onderdeel van een aan Jeroen Bosch toe te schrijven of van hem gekopieerd 'Laatste Oordeel' (het exemplaar te Baytown¹). Op het rechterpaneel van een ander 'Laatste Oordeel' van Jeroen Bosch (in het Groeningemuseum te Brugge) bestormen monsterachtige soldaten een stad met behulp van twee op affuiten gemonteerde kanonnen. Het 'Laatste Oordeel' te Wenen, door Bosch geschilderd in 1515 of 1516, toont een door aap-, hond- en mensdruifels bemande strijdwagen, uitgerust met een kanon in bedrijf (er komt rook uit). Van de kanoniers staat de aap voor twist en tweedracht (oorlog) en de hond voor verdorven geilheid. De vogel vertegenwoordigt op het Baytownse schilderij het schorem, het geteisem, in welke sociale stand ook het krijgsvolk is ondergebracht.

Elk op hun wijze illustreren bij Bosch de vrouw en de artillerie ingrijpende veranderingen van zijn tijd. Het vuurwapen ontwikkelde zich tot ongekende dimensies en werd een object waarop de bevolking angstfantasieën projecteerde. Angst is een nuttig gevoel, dat de bedreigde mens voorbereidt op het gevaar en mobiliseert. Angst roept ook haat en agressie op. Haat als wapen tegen de angst werd echter niet alleen in het geweer gebracht tegen de demonische militaire innovaties, maar richtte zich tegelijkertijd tegen de vrouw. Hierna zal ik laten zien, dat het om meer ging dan een infantiele, emotionele verschuiving en dat de angstgevoelens functioneel waren in een sociaal-economisch gefundeerde, negatieve mentaliteitsontwikkeling jegens vrouwen.

§ 2. *De kanonnen van Den Bosch*

's-Hertogenbosch was in het begin van de zestiende eeuw een van de weinige Nederlandse steden in staat van oorlog. Philips de Schone kwam er in 1504 een militaire campagne tegen Gelderland voorbereidenⁱⁱ, Arnhem capituleerde, in juli 1505 werd een wapenstilstand gesloten, maar de strijd brandde pas goed los in 1507, toen het kasteel van Poederoyen werd aangepakt.

Hertog Karel van Gelderland had het slot in 1493 ingenomen en er Jan van Rossem als heer geïnstalleerd. De bewapening had volgens de verdreven vrouwe van Poederoyen bestaan uit "boissen, slangen, vogelers, hackboissen, hantboessen, boiszpulver, salpeter, sulphur, piill, stelen armburst, wynarmburst, steckharnisch und ander platt harnisch, rinckharnisch" ter waarde van *f* 1000.ⁱⁱⁱ Nadien werden bezetting en wapenuitrusting versterkt en uit het slot vonden minstens sedert 1496 bestandsschendingen plaats. In de omgeving werden plundertochten ondernomen. Paarden en runderen werden gestolen, schepen aangehouden en opgebracht, Hollandse en Brabantse kooplieden, pelgrims en andere reizigers voor het losgeld gevangen genomen. Schippers durfden het slot niet meer te passeren.^{iv} Er werd tot ingrijpen besloten.

Rudolf vorst van Anhalt^v werd als een soort condottiere aangetrokken om Gelderland te beoorlogen. Hij nam op 18 en 19 mei 1507 te 's-Hertogenbosch 2256 soldeniers in dienst en engageerde er in de zomermaanden nog 250. De landvoogdes stelde hem een legerkorps onder commando van Ferry de Rœulx ter beschikking. Zelf had hij een ruitery van 150 man en Cornelis van Zevenbergen sprong hem met zijn 300 ruiters bij. Deze strijdmacht werd aangevuld met een contingent ruiters en voetknechten van Philips van Kleef en een bijzonder korps, op de been gebracht door Holland en 's-Hertogenbosch.

Eerst werd Wageningen aangevallen, maar het beleg mislukte. Anhalt trok zich terug, de grote rivieren over. Zijn structurele geldgebrek leidde tot achterstalligheid in de soldijbetalingen en zijn soldeniers, een mijl buiten Den Bosch gelegerd, gijzelden daarom veertien van zijn kanonnen.^{vi} Aan de landvoogdes vroeg hij met klem om meer artillerie, kruit en kogels. Vervolgens mislukte een beleg van Zutphen.

In juli 1507 sloeg Jan van Egmond het beleg voor Poederoyen. Hij deed dat in zijn kwaliteit van stadhouder van Holland, maar met Gelderland had hij een eigen rekening te vereffenen: zijn trotse burcht te Baer (aan de IJssel tegenover Rheden) was in 1495 tot in de grond verwoest door de Geldersen^{vii} en nadien ontzegde hertog Karel hem het genot van zijn tienden van de heerlijkheden Baer en Lathum en van zijn drossaardschap van de Veluwe.^{viii} Wat meer is: de verdediging van Poederoyen werd aangevoerd door Henrick Zuydewint, dezelfde die Baer had veroverd.^{ix} Egmond werd gesteund door de steden Gorinchem, 's-Hertogenbosch, Heusden, Dordrecht en Gouda. Op 13 augustus vluchtten de Hollanders met achterlating van drie van de beste kanonnen. Hun smadelijke aftocht riep een nieuw spreekwoord in het leven: "Hy heeft voor Proien geweest" (hij is volstrekt berooid).^x

Het beleg dat Anhalt intussen voor Nijmegen had geslagen verliep, toen in september de Geldersen en de Fransen Brabant binnenvielen. Robert van der Marck, bevelhebber van de Franse hulptroepen, verbaasde zich over de geringe weerstand, hij had voor niets zwaar belegeringsgeschut meegebracht om het stadje Tienen in te nemen.^{xi} Anhalt hield zich tijdens de raid schuil te Eindhoven of Weert. Op 9 en 10 oktober 1507 ontruimden de geallieerde vijanden Brabant en het geschrokken Den Bosch ging enkele weken later over

tot de bestelling van de meest geavanceerde wapens die er te krijgen waren: bronzen kanonnen uit de gieterij van Hans Poppenruyter te Mechelen.^{xii}

Poederrijen, nog steeds in Gelderse handen, bleef het handelsverkeer over de Maas tussen Den Bosch en met name Dordrecht storen en Margaretha van Oostenrijk beval op 2 maart 1508 Anhalt om de sterkte in te nemen. Omdat zij hem niet de geldelijke middelen kon verschaffen, sloot de bevelhebber, die overigens weer maanden soldij schuldig was aan zijn soldaten, op 30 maart een overeenkomst met Holland en Den Bosch: hij beloofde tegen een vergoeding van 26.000 gouden guldens binnen twee maanden Poederrijen in te nemen.^{xiii} 's-Hertogenbosch en de meer belanghebbende Hollandse steden, -Amsterdam, Haarlem, Leiden en Delft mankeerde het als minder bedreigde plaatsen aan geestdrift tot deelname of medefinanciering-, zouden uit hun arsenalen geschut leveren en zorgen voor kogels en buskruit. Anhalt mocht alles houden wat hij in het te veroveren slot zou aantreffen, behalve het bij de vorige belegering verloren geschut.

In de voorbereidingen van het beleg stond de aanvoer van belegeringsgeschut voorop. Uit Gorinchem werd het bij het vorige beleg gebruikte materiaal betrokken. Antwerpen beloofde een kartouw en een mortier, Veere gaf twee kartouwen en een grote serpentijn, Dordrecht een kartouw. Sommige stukken waren beschadigd en werden eerst voor reparatie naar Poppenruyter gezonden. Deze leverde ook kogels en buskruit. In 1508 betaalde de ontvanger-generaal van de landvoogdes "a Hans Poppenruter, maître bombardier et faiseur de poudre de canon, pour le nombre et quantité de douze mil sept cens soixante-dix livres de pouldre de canon, qu'il avoit livré a monsieur le prince Hanalt, capitaine général de Gheldres, pour s'en aider au siege qu'il tenoit lors devant le château du Pourroye - XVII^eXXXIX £."^{xiv}

De bestelling van de Bossche magistraat uit oktober 1507 resulteerde enige maanden later in de aankomst uit Mechelen van drie "metalen bussen".^{xv} Het was de eerste keer dat Den Bosch *bronzen* kanonnen kocht, een stap die mogelijk volgde uit de kennismaking met de legeroverste Anhalt voor Poederrijen.

Rudolf van Anhalt en Poppenruyter hadden beiden deelgenomen aan de Landshuter successie-oorlog (1503-1506) en de Hongaarse oorlog van 1506^{xvi} en bij die gelegenheden kunnen zij elkaar hebben leren kennen. Anhalt plaatste bij Poppenruyter een belangrijke bestelling, die in de kronieken nog lang is blijven naklinken. Blijkens de rekening die Poppenruyter op 6 mei 1508 bij hem indiende, had hij een batterij van twaalf kanonnen gegoten, die de 'Apostelen' werden gedoopt, en bovendien een terts mortieren, de 'Triniteit' genoemd, omdat de projectielen van boven kwamen.^{xvii}

Op de chroniqueurs maakte het geschut van Poppenruyter een diepe indruk. De mortieren beschreef Slichtenhorst (1654) in zijn vertaling van Pontanus (1639), die zich weer op de vroeg-zestiende-eeuwer Barlandus zei te baseren, aldus:^{xviii} "eenige steen-stucken, die de zwaerste steenen en bouten om hoog ende daer na zonder feyl op de bestemde plaets neder schooten, met zulk eene kraght dat in weynighe daghen schier alle daeken en zolders van 't Slot door den slagh in duygen vielen"; zowel de mortieren als "de twaelf heylighe gezanten" waren naar de mening van Van Slichtenhorst te 's-Hertogenbosch vervaardigd. De Antwerpse anonymicus die de kroniek van Andries de Smet aanvulde schreef:^{xix} "Jtem int Jaer, XVe ende achte heeftmen strengelic gheuochten int lant van Ghelre, ende die Prinche van Anholt die van

Maximilianus ghesonden was, omme generael capiteyn te sijne, heeft tslot van Pourroijen afgheworpen ende te niete ghedaen", -en fulmineerde vervolgens hevig tegen de naamgeving van de Apostelen.

Een Bossche kroniek geeft onder het jaar 1508:^{xx} "Ten tyde van t'belech van Podereyen binnen deser stadt yerst gemaect ende gevonden een maniere van ijseren geschut dwelck men tuijmelaers noempt ofte mortiers, zijnde seer wijt ende met vele swaere ijsere banden omleecht, waer achter aene in wordt gevuecht eene ijsere camere opte grootte van den geschutt passende die men vult met buspoedere omme uyt te werpen groote swaerte van ronde ijseren, oft steenen bollen rechts op in der locht, die welcke int nedervallen midts henne swaerte ende crachte van poeder, grooten scade ende geweld doen, welcke oyck mogen worden gevult met verscheide gebrocken stucken van ijseren ende steenen bollen." Deze informatie is wel specifiek, maar niet geheel correct, want in de *bronzen* Poppenruytermortieren kunnen hooguit ter versterking ijzeren hoepen en banden zijn verwerkt.

Dat het mortier te 's-Hertogenbosch werd uitgevonden, is een wijd verbreide misvatting geworden, die Wakker (1897) in verband bracht met de beschadiging van een door Den Bosch voor Poederoijen ingezette ijzeren noodbus.^{xxi} Maar de legendevorming heeft een ontstaansratio, een kern van waarheid: in Den Bosch werd een imposante artilleriemacht samengetrokken, ongekend in omvang en samenstelling. Met name de moderne stukken van Poppenruyter resoneerden in de verbeelding. In de Nederlanden was hij sinds de nadagen van Karel de Stoute de eerste kanongieter die in staat was het kwalitatief superieure, massief-bronzen geschut te gieten en voor zover bekend waren de stad Den Bosch en veldheer Anhalt zijn eerste klanten. De Gelderse vijand had al minstens in 1491 de beschikking over de (overigens te 's-Hertogenbosch opgeleide) klokken- en geschutgieter Geert van Wou; hij goot "koperen veltslangen na der nyen manier uth Vranckryck komende mit yseren cloeten".^{xxii} Tot het begin van de de Habsburgs-Franse oorlogen in 1521 bleven de Gelderse oorlogen de voornaamste bestaansreden van de Mechelse geschutgieterij. Den Bosch zou een uitstekende vestigingsplaats van dit bedrijf zijn geweest, maar Mechelen genoot de voorkeur wegens de aanwezigheid van het landsarsenaal en de bestuursinstellingen die er werden geconcentreerd. De frontstad Den Bosch beperkte zich zodoende tot een voorhoederol in de artilleriebewapening.

Intussen lijkt de faam van Poppenruyters geschut groter te zijn geweest dan het effect. Op 30 april 1508 schreef Anhalt uit zijn legerkamp voor Poederoijen aan de landvoogdes:^{xxiii} "Ceste nuyt auray assez toutes les grosses pièces d'artillerie. Demain suis en vouloir de faire un bien âpre baterye d'artillerie sur icelle place". Daarbij verzocht hij nog om kogels voor zijn kleine kanonnen. De beschieting werd inderdaad ingezet op 1 mei 1508. Binnensmuurs werd de sterkte verwoest, maar de wallen bleven overeind. Drie weken later leidde het sneuvelen van bevelhebber Van Ens tot onenigheid onder de verdedigers, die op 3 juni 1508 het slot overgaven. In 1511 werd Henrick van Ens alias Zuydewint ('Sneewint'^{xxiv}) op het sneeuwpoppenfestijn te Brussel door de rederijker Jan Smeken te kakken gezet:^{xxv}

Int Ruysbroeck stont de borch van Poeyro
Sneewint sadt daer inne verborghen
Om dat tslot was in selcken no

Becacte hem een man van sorghen.

Ook het jaar 1511 toonde opzienbarende wapentechnologische nieuwigheden. In juli kwam Margaretha van Oostenrijk naar Den Bosch "ende daer werd gemaect een wonderlicke groote apparaet van oerloge tegen die Geldersscen".^{xxvi} Philips bastaard van Bourgondië, luitenant-generaal van de zee, verzamelde in augustus in de stad een leger met een voor die tijd opmerkelijk krachtige artillerie. De stadssecretaris Peter van Oss († 1542) schrijft in zijn kroniek:^{xxvii} "Dair nae den vyften dach Augusti inden voirscreven jair XI te middage toegen vuyt deser stat nae den lande van Gelre allet voirscreven volck van wapenen dat vrouwe Margriet vergadert had ende die voirscreven Engelsche. Ende van al was geordineert van vrouwe Margrieten voirscreven capiteyn die voirscreven heer Philipz, die bastart van Bourgoingiën, welcke vrouwe Margriet met haeren gesynne voir vuytgereden was. (...) Ende alsoe die voirscreven capiteynen, metten voirscreven volck treckende ende by hen hebbende X groete cortouwen ende XXIX andere, mynder bussen, al van metale, ende C ende XX wagens met andere bussen, cloten, buscruyt ende tenten, quamen als den IX^{en} dach Augusti voir Gribben Forst." Margaretha van Oostenrijk noemde andere cijfers: "XIII bons cortauls et XXVI serpentines"-, en toonde zich bezorgd over het gebrek aan buskruit, maar al met al achtte zij "tant de gens que d'artillerie mieulx à point qu'elle ne fust oncques du temps du feu roy"^{xxviii}, ook al moest voor het beleg van Venlo, waartoe een troepenmacht was samengetrokken, nog geschut worden geleend van Hendrik VIII.^{xxix}

King Harry's kanonnen waren eveneens beroemd: ze waren gegoten door Poppenruyter, waren evenals de stukken van Anhalt 'Apostelen' gedoopt en hadden bij het beleg van Terwaan en Doornik in 1511 voldoende stof opgeworpen om plaatsen in diverse diplomatieke correspondenties te krijgen en te behouden in kronieken. Tevreden had de landvoogdes op 1 augustus uit Den Bosch aan haar vader, keizer Maximiliaan, geschreven:^{xxx} "Je me suis tirée en ceste ville selon que je vous ay escript, pour faire marcher nostre armée, laquelle il fait tres bon veoir, ensemble l'artillerie." Desalniettemin liet zij in september nog zes kartouwen met buskruit en kogels uit Mechelen aanrukken.^{xxxi}

Zowel in 1507 als in 1511 was Den Bosch het toneel geweest van een ongekend machtsvertoon met artillerie. Omdat de Langstraat werd geteisterd door de Geldersen, mobiliseerde de stad in maart 1512 een legertje huurlingen om Zaltbommel te bedwingen. Ze kregen de beschikking over een kartouw, acht of tien serpentijnen en wat kleinere kanonnen, maar beperkten zich tot het gedurende enkele weken brandschatten van de Bommelerwaard.^{xxxii}

Den Bosch was in die oorlogsjaren niet afhankelijk gebleven van de wapenarsenalen van stadhouders, veldheren of de landsheer, maar had ook haar eigen bewapening versterkt en gemoderniseerd. In 1504-1505 was er nog ijzeren geschut aangekocht^{xxxiii} en in 1507-1508 betrok men twee ijzeren bussen of slangen uit Antwerpen^{xxxiv} en vervolgens "noch 2 decxselen over die nyeuwe yseren slangen van Mechelen comen waeren, ende 2 nyeuwe tessloten dair aen omme toe te sluyten".^{xxxv} Verderop in de geciteerde stadsrekening van 1507-1508 schreef de klerk echter: "noch den busmeester, een tang aender vorme vander coperen slanghe gemaict 5 st".^{xxxvi} Het brons was gearriveerd.

Gezien de prijs van 197 rijns gulden 10½ stuivers^{xxxvii} moeten de twee produkten van Poppenruyter veldstukken (falconetten of kleine serpentijnen) zijn geweest. De metalen bus van 566 pond die bij dezelfde gelegenheid voor 14 rijns gulden het honderd pond te Mechelen werd gekocht, moet gemeten aan het gewicht een kleine falconet zijn geweest.^{xxxviii} Zulke stukken waren door hun afmetingen ook bruikbaar op de 'baardsen' (barken), de kleine oorlogsschepen waarmee Den Bosch zich tussen Woudrichem en Grave op de Maas tegen Gelderland verweerde.

Het beleg van Poederoyen was in 1507 mislukt en voor een nieuwe aanslag was een nieuwe uitrusting nodig. De Bossche 'slangbus' te Steenokkerzeel werd aan de stad Brussel 'ontleend'.^{xxxix} De 'grote bus' van de stad was door hertog George van Saksen, erfpotestaat van Friesland, kapotgeschoten en werd "met groeten zwaeren arbeyt" gerepareerd en versterkt^{xl}, maar herstel van het verouderde materiaal was ontoereikend.

Nadat (of doordat) de Bossche magistraat in 1509 te Grave tevergeefs bij keizer Maximiliaan had aangeklopt om een grote metalen bus^{xli}, viel hij op 18 mei 1510 terug op het ijzer door meester Jan Fyck van Segen te Keulen te contracteren voor de vervaardiging van een noodslang van 22 voet lengte, schietende een ijzeren kogel van 18½ pond. Fyck beloofde "de nootslanghe soe goet en loffbarlich te smeden, dat desgelykx in dese landen nyet bevonden en soude worden, immers soe goet en beter dan die nootslange der stat van Colen en dat sy schieten soude eene myle verre en egeen wallen oft muren daertegen soudon moigen houden off den schoet moigen wederstaen".^{xlii} Het kanon werd ter plaatse massief gesmeed en daarna uitgeboord, er werden veel mislukkende proeven mee genomen en de laatste hand lei de smid er in 1516 aan.^{xliii} Het werd 'Stuerghewalt' gedoopt en door de volksmond niet lang daarna herdoopt in 'Booze Griet'. Van zijn meesterwerk heeft men nimmer serieus gebruik kunnen maken. De psychologische werking was effectiever dan de militaire.

Nieuw ijzer was besteld en het oude kon nog niet worden gemist: in 1510 herstelde de Antwerpse bussmid Merten Mertensse een groot smeedijzeren kanon door "aent voirstuck te smeden een nyeuwe camer van IIII^m £".^{xliv} In hetzelfde jaar werd evenwel meester Casper Lyndenaist uit Neurenberg ontboden om in de stad twee metalen kartouwen te gieten, wat bij de derde poging gelukte en waarvoor ad hoc een gieterij werd gebouwd.^{xlv}

De artillerie groeide ook bij relatief kleinschalige militaire operaties in betekenis, zoals bij de belegeringen van Poederoyen (eerst mislukt, dan geslaagd) en van Venlo (mislukt). Het kanon burgerde te 's-Hertogenbosch in. Vuurwapengebruik werd steeds algemener, de stad had tientallen kloveniers. In 1511 bepaalde de Bossche regering dat ieder die schepen werd "een goede serpentijn ofte dairvoir een dobbel haecbusse" zou geven, wie ambachtsman werd een haakbus, wie poorter werd 9 stuivers om salpeter te kopen.^{xlvi} Tien jaar later kwam koning Christiaan van Denemarken twee grote kanonnen bezichtigen.^{xlvii} Vermoedelijk heeft hij niet het *up to date* brons bewonderd, maar zich vergaapt aan de in 1510 gerepareerde grote bus en de 'Booze Griet', stukken die door hun indrukwekkende verschijning meer tot de verbeelding spraken.

§ 3. *Griet en de pothond*

Het gieten van de bronzen kanonnen in 1510 was een unieke en spectaculaire gebeurtenis zonder precedent, die veel ooggetuigen trok^{xlviii}, onder wie wellicht Jeroen Bosch. Van de vernieuwingen van de wapening in zijn stad is hij in elk geval getuige geweest. De kanonnen op het Brugse 'Laatste Oordeel' zijn serpentijnen (belegeringsgeschut). Het kleine kanon op het Oordeel te Baytown is een falconet (veldgeschut met een klein kaliber), maar de korte loop wijst eerder op een pothond. Genoemde stukken staan gemonteerd op moderne affuiten: de glinsterpunten die Bosch (en zijn eventuele adept) op de wielen aanbracht, verbeelden het ijzerbeslag.

De huidige symboolbetekenis van het kanon is de fallus.^{xlix} Zo'n fallisch apparaat was bijvoorbeeld de ruim vier meter lange Bossche 'Stuergewalt'^l, die een bereik had van een mijl, maar als een echte macho blufte.^{li}

Als ik geladen ben op mijn zat,
Schieft ik te Bommel in de stad.

's-Hertogenbosch was ook bewapend met pothonden.^{lii} Een pothond^{liii}, ook genoemd bas of basje, was een kort kanon en een pot stond in de zestiende-eeuwse Lage Landen voor een vagina. Deze connotatie deed Bax vermoeden dat Jeroen Bosch het kanon op het Weense 'Laatste Oordeel' picturaal had afgebeeld als een pot, semantisch als een pothond en emblematisch als een vrouwelijk geslachtsorgaan.^{liv} Bij Bosch is het kanon dan geen fallus-, maar een vaginaal symbool.^{lv}

Ook de oven was een pot, zodat de vrouw op het Baytownse 'Laatste Oordeel' onder toezicht van haar eigen zonde, -de pad die de onkuise lust is-, wordt gestraft in haar eigen *corpus delicti*. De vagina als vuurmond.

Op de Laatste Oordelen te Baytown en Wenen domineren niet de lichte pothonden, maar staat het zwaardere geschut centraal. Te Wenen rukt op het middenpaneel een belegeringsmachine op, een prototype van de tank. Aan de voorzijde is een luik opgetrokken, waarachter een kanon te voorschijn komt. De wagen wordt bemand door duivels, een met een menselijk gezicht, een met een hondkop, een met een apetronie. Op het middenpaneel van het Brugse Oordeel zijn de duivels uitgerust met een kanon op een affuit, verscholen achter een scherm en onder een helm.

Hoewel Bosch ook met de grote stukken zinspeelde op de zondige vuurmond, hoeft zijn publiek niet meteen de vaginale pothonden te hebben herkend, maar kan het de fameuze Dulle Griet zijn te binnen geschoten. Dulle Griet was een manwijf, een Kenau avant-la-lettre en een populaire naam voor kanonnen. Het spreekwoord zei:^{lvi}

Daer twee Grieten in een huys zijn,
en behoeft gheenen bassenden hont.

Grote, dure en memorabele kanonnen werden gemerkt met namen en heraldische tekens om ze te kunnen identificeren en terugvinden. Er was echter ook een animalistische naamgeving, die voortvloeide uit het toedichten van een persoonlijkheid aan het kanon. Wie de naam van een persoon of geest kende, kon er een zekere macht over uitoefenen.^{lvii}

In deze nomenclatuur vallen de dreignamen en de vrouwenamen op. Leeuw, Olifant, Krokodil, Neushoorn, Buffel, Beer, Wolf, Rode Hond, Vale Stier, Schorpioen, Draak en Duivel berichtten over hun onheilspellende krachten en intenties.

De kwaadaardige schepselen slang en serpent (of het slangenwifje 'serpentine'), de erg giftige basiliscus en de Franse adder couleuvre^{lviii} schonken hun namen aan typen geschut: slang, serpentijn, basiliek en kolverijn-, en rond 1620 werd nog het "draecxken"^{lix} uitgevonden. Zij belichaamden het kwaad, evenals de Duivel, die soms werd vergezeld van zijn Moer.^{lx}

De moeder van de duivel was een serpent, een helleveeg, een vreselijke vrouw met veel macht, en haar aardse zuster heette Griet. Griet was wild, grof, dol (kwaadaardig), dol, hol (lelijk plomp), bont (duivels), boos (een toverkol), kwaad (slecht), fier (onhandelbaar woest), gram, lang en zwart (verdorven). In 1406 stond graaf Willem VI van Holland met het steenstuk 'Gryeten' voor Hagestein.^{lxi} Rond 1410 werd de Gentse 'Dulle Griete' gesmeed, een bombarde van 5½ meter lengte, 15.240 kilo gewicht en 64 cm kaliber.^{lxii} De 'Mons Meg' van Edinburgh, voor het eerst vermeld in 1489, 4 meter lang, 5080 kilo zwaar en met een kaliber van 50 cm uitgerust, heet haar dochter te zijn. Te Gent lag in 1456 behalve de ijzeren Dulle Griet ook een metalen bus met de naam 'Quade Griete'.^{lxiii} Keizer Frederik heeft in 1487 op Brugge de bombarde 'Griete' veroverd^{lxiv} en zijn zoon Maximiliaan liet de 'Schöne Kätl' gieten, maar deze troetelnaam à la Krupps 'Dikke Bertha' werd naderhand veranderd in het ruwere 'Wilde Gret'.^{lxv} Leuven bezat 'de Dulle Margriet'^{lxvi} en te Antwerpen herbergde het arsenaal in 1553 zowel een gesmeed kamerstuk met de naam 'de Dulle Griete' als de ijzeren kwartslang (kartouw) 'Fier Margrietken'.^{lxvii} De 'Stuerghewalt' van Den Bosch heette ook 'Booze Griet', Diest had een 'Holle Griet', Hoorn een 'Dolle Griet', Maastricht en Zwolle elk een 'Lange Griet' en Dijon een 'Grand Margot'.^{lxviii} Venlo liet in 1503 "een groote slangh, geheten die Bonte Griet" gieten.^{lxix} De graaf van Tecklenburg bediende zich rond 1530 van 'die Schroffste Griet', een 9-ponds veldslang.^{lxx} De 'Zwarte Griet' van Gelderland maakte furore in 1511, toen zij IJsselstein bestookte en de eigen pioniers trof.^{lxxi}

Den xii^{en} dach van Meij scoten sij Svarte Griet
Des quamen volle grevers int verdriet
Dije in dije scans vorden geslagen doet
Dije doe ontlopen conde had den besten coep.

Griet stond niet alleen: naast 'Quade Griete' was er 'Quade Aechte'^{lxxii}, naast 'Faule Grete' de 'Faule Magd' en 'Faule Mette'^{lxxiii}, naast 'Wilde Griet' 'd'Wildt Wijff' ofwel 'de Wilde Vrouwe'.^{lxxiv} Er waren naast de vuile meer maagden in omloop^{lxxv} en te Arnhem schijnt de Maagd een soortnaam te zijn geworden, Van Hasselt spreekt althans van "*Mechden* en *Basiliken*, welke grooter waren dan *Serpentynen*".^{lxxvi} De belegering van Doornik in 1521 wordt in een volkslied bezongen als het gedwongen huwelijk van de stad met een groot kanon, geheten 'Scharpfe Metz'^{lxxvii}, welke vuile bruid wordt geassisteerd door de kanonnen "das Gretlein fein und Kätterlein", haar gretige bruidsmeisjes.^{lxxviii}

Sommige vrouwenamen waren neutraler. Karel de Stoute had zijn 'Quatre Soeurs'^{lxxix}, voor Jacob IV van Schotland goot Robert Borthwick de 'Seven

Sisters^{lxxx}, de stad Groningen schoot met 'de Twee Jonckvrouwen'^{lxxxii}, maar vrouwenamen hadden meestal diabolische en draconische dreigfuncties. Op Windsor Castle in Engeland stond in 1330/31 "una magna balista de cornu quæ vocatur *Domina Gunilda*". Dit kanon was gedoopt met de Skandinavische vrouwennaam Gunnhildr, die oorlog ('gunnar') en slagveld ('hildr') betekent. Het Engelse woord 'gun' is van Gunhild of Gunnilda afgeleid.^{lxxxii}

De sterke vrouw stond er gekleurd op, niet alleen door haar identificatie met gevaarlijke wapens, ook in de volkscultuur. Pieter Bruegel haakte daarbij aan, toen hij 'Dulle Griet' schilderde. Uit het strijdgewoel maakt zich een oudere vrouw los, zwaard in de hand, helm op het hoofd, kuras voor de borst. Zij sleept een buit uit de hel. Aantrekkelijk is zij niet, maar de duivel kan zij aan. Was Bruegels 'Dulle Griet' "the archetype of all women who usurp masculine prerogatives or otherwise defy standards of behaviour considered proper for them"^{lxxxiii}, het vrouwelijk gedoopte kanon was een weerslag van het aan het einde van de middeleeuwen groeiende anti-feminisme. Griet was de 'verkeerde vrouw' en de wereld waar de vrouw de broek aan had, was een 'verkeerde wereld'.

De angst voor de oncontroleerbare vrouwenmacht^{lxxxiv}, -als moeder of vroedvrouw macht over het ongebooren en jonggeboren leven, als verleidster macht over de verliefde man, als minnares of onbegeerlijke echtgenote macht over de potentie van de man-, werd juist in het bij uitstek mannelijke bedrijf van de oorlog vertaald in rauwe koosnamen voor de afschuwelijkste wapens van de tijd.

Het kanon was een vrouw, een verschrikkelijke vrouw, en zelfs de duivel kon haar niet temmen. Daar leek een taak voor haar schepper weggelegd en dus goot de *potgieter* (kanongieter) Hans Appenzeller in 1500 de hoofdbus 'Appenzellerin'.^{lxxxv} Dat hij haar tot vrouw nam, dat hij de feeks wel zou temmen, paste goed bij het soldateske macho-*imago* van de artillerist. Sexisme en militarisme hadden elkaar gevonden.

Griet had Jan de Wasser tot man. Griet was de sexueel onverzadigbare pleegdochter van Sint Margareta, patrones van de kraamvrouwen. Griet, met laadlepel en stamper volgepropt met kruut en lood, braakte keer op keer 'vurige klotten' als even zoveel misgeboorten; zij kon alleen wangedrochten baren en in het ergste geval (zoals de oude 'Mons Meg' van Edinburg in 1680 overkwam) ontplofte de van onheil zwangere baarmoeder zelf. Griet was de enige vrouw die de duivel aankon, zij kon hem op een kussen binden en de *Roomschen Uylen-Spiegel* uit 1671 weet.^{lxxxvi}

Oock verhaelt de Legende, dat op sekeren tijt eenen Draeck *St. Margareta* is ontmoet, die haer geheel heeft ingeswolgen. Het welck apparent de duyvel is geweest, die oock (soo geseght werdt) daer van geborsten is.^{lxxxvii}

Barptolemaeus Anulus nam in zijn *Picta poesis vt pictvra poesis erit* (1552) een embleem op van een ontploffend kanon. Het motto luidt: "Divortivm ex impari connvbio" (ongelijke echtvereniging leidt tot scheiding), -en het bijschrift handelt over het huwelijk tussen een jonge, frisse, levenslustige vrouw en een oude, uitgedroogde, afgeleefde man.^{lxxxviii} De explosie waarschuwt tegen de onweerstaanbare, maar niet te bevredigen zinnelijke begeerte van de vrouw; zo'n verhouding kan alleen maar van onheil zwanger gaan.

Inderdaad was de verhouding tussen de kanonnier en zijn kanon een ongelijke. Vaak barstte het kanon, wat kon leiden tot verminking of dood van de kanonnier. Ook de liefdevolle eigenaar die te dicht bij kwam, kon er het leven bij inschieten, wat bijvoorbeeld in 1460 koning Jacob II van Schotland gebeurde.^{lxxxix} Het kanon was een onbetrouwbare, verraderlijke gezellin.

Dulle Griet en de pothond hadden veel gemeen: macht, kwaad en vrouwelijkheid. De mannelijke machteloosheid tegenover zwangerschap en geboorte werd uitgedrukt als angst voor het ontploffingsgevaar. Niet alleen de vagina, maar ook de baarmoeder was een onberekenbare machtsfactor. De smelt- of bakoven op het 'Laatste Oordeel' te Baytown, waarin de zondige vrouw wordt gepijnigd, is het bijbelse instrument van de verandering, in dit geval van de eeuwig durende katharsis in de baarmoeder.^{xc}

Sint Margriet kon de als draak vermomde duivel opblazen. Dulle Griet kwam met buit beladen uit de hel, haar zusters zijn op de achtergrond van Bruegels schilderij nog doende met het binden van de duivel op een kussen. Op geschut komt dit thema van Griets superioriteit aan de duivel terug.

Lucas Cranach de oude, die in 1520 à 1525 Bosch' 'Laatste Oordeel' met de belegeringsmachine kopieerde, maakte in opdracht van hertog Hendrik de Vrome van Saksen versieringen voor zijn kanonnen. Een daarvan, de kartouw 'Scherenteufel' uit 1534, toont een naakte vrouw die met een lang mes de duivel scheert, niet zijn baard, maar zijn kloten.^{xcj} Op de 'Lucifer', een Saksische kartouw uit 1572, is de duivel een vrouw.^{xcij}

De om haar dominantie verguisde vrouw was als meter van kanonnen minstens even gewild en gevreesd als de duivel en de draak. Niet geheel logisch werden sommige Grieten trouwens wel eens als duivel aangeduid: 'Dulle Griet' van Gent als "den rooden duyvele" en 'Booze Griet' van Den Bosch als een duivelin.^{xciii}

Het ongewijde kanon van de kapitalistische nieuwe tijd was de bastaardzoon van de gewijde klok van de christelijke middeleeuwen. In de vaktaal van de gieters werd de term 'klokspijs' synoniem met 'brons', maar veelzeggender was het gemeenschappelijke aura. De klok vermocht donder, bliksem en pest te verdrijven en kon duivels en andere kwade geesten beangstigen. Ongewijde klokken trokken het kwaad daarentegen aan.^{xciv} Het kanon ontstond uit de klok en was er, gemeten in decibellen, aan gewaagd. Het kanon was de tot wasdom gekomen ongewijde klok. Het klokkenopschrift 'fulgura frango', ik breek de bliksem, luidde op een kanon: 'ich und teufel sind die herrnn'.^{xcv} Op een gravure maakte Hieronymus Cock dat duidelijk, toen hij duivels met een kanon liet schieten op engelen en geredde zielen.^{xcvi}

Vorsten, de grootste afnemers en gebruikers van het geschut, hadden een open oog voor het afgrijzen dat zij veroorzaakten. Soms onderstreepten zij de beangstigende uitstraling van het kanon met een beangstigende naamgeving, maar ook poogden zij hun diabolische inspanningen een legitimiteitsbasis te verschaffen door, -vooruitlopend op de betiteling van de atoombom als 'schone bom'^{xcvii} en de Amerikaanse massaslachting in Irak als 'chirurgische ingreep', een nomenclatuur te hanteren die de helse wapens diende te vergoelijken of zelfs te sanctifiëren: namen van heiligen, evangelisten, apostelen, vrouwen, muzieknoden en bijvoorbeeld 'Bloemken blauw' klonken nu eenmaal

vertrouwer en onschuldiger dan de agressieve 'Draeck' of de 'Duyvel met syn moer'.^{xcviii}

Deze voorzichtige kentering in de naamgeving van kanonnen lijkt onder humanistische invloeden te hebben plaatsgevonden. De veel gebruikte naam 'Rode Hond' kreeg een klassieke pendant in de 'Cerberus'.^{xcix} Dulle Griet raakte niet meteen uit de mode, maar moest inschikken voor zusters als de Furiën^c en de 'Schöne Medea'.^{ci} Keizer Maximiliaan kreeg in 1516 van een humanist een lijst met honderdzevenendertig namen van antieke vrouwenfiguren om daarmee zijn kanonnen te dopen.^{cii} In de plaats van roof- en fabeldieren traden goden en helden als Achilles, Herakles en Ares uit de hellenistische cultuur, maar ook een bijbelse krachtfiguur als Samson werd ingelijfd bij de artillerie.^{ciii}

Hans Poppenruyter, leverancier van 's-Hertogenbosch, goot verschillende series Apostelen, de Vader, de Zoon en de Heilige Geest, Katharina, Barbara enzovoorts. Het blasfemische gebruik van heilige namen voor oorlogshetze en -propaganda wekte woede en verontwaardiging. Een Antwerpse kroniekschrijver spuwde bij het jaar 1512 zijn gal.^{civ}

"Ende werden als doen ghemaect te Mechelen groote artellerien, ende onder dander .xij. schone metalen bussen, diemen baptiseerde metten .xij. apostelen namen, ende die voors coninc van Inghelant hadde doen maken bi meester Hans poppenruyttere, dye een constenaer es van Vulcanus wercken, ende hoe wel si den tijtel droughen vanden .xij. apostelen, gauen nochtans ander gheluyt dan dye deden, si souden beter ghedraghen hebben ander .xij. namen, als den naem van Nero, Phalaris, Diomedes, Mezencius, Dionysius, Busiris, Commodus, ende dierghelijc tyrannen namen, ende en behoordemen die heleghe namen met alsulcken tormenten ende duuelschen wercken niet te benamen."

Ook van zijn vriend Erasmus kreeg Poppenruyter op zijn ziel. In zijn *Querela pacis* (1517) vroeg hij zich handenwringend af wat voor indruk de Turken, ongelovigen, moesten krijgen als ze de christenen onderling bezig zien. "Maar wat moeten de vijanden van Christus' naam daar wel van denken, wat ervan zeggen, wat voor beschimpingen moeten ze over Christus uitstorten, zodra ze zien dat christenen zo onder elkaar vechten, om onbeduidender oorzaken dan heidenen, wreder dan goddelozen, met afschuwelijker oorlogsmachines dan zichzelf. Door wie zijn de kanonnen uitgevonden? Soms niet door christenen? En om de zaak nog onwaardiger te maken worden aan die kanonnen de namen van apostelen gegeven, worden hun afbeeldingen erop gegraveerd.^{cv} O wrede bespotting! Paulus, die onvermoeide ijveraar voor de vrede, richt een helse machine op een christen?"^{cvi}

In 's-Hertogenbosch lagen in 1580 broederlijk naast de 'Booze Griet' verschillende heiligen: Sint Pieter, Sint Paulus en Sint Servaas.^{cvii} Als verzachtende omstandigheid mogen schuldbevuste Bosschenaren aanvoeren, dat deze kanonnen uit Maastricht kwamen.

§ 4. *Vrouwenhaat als maatschappelijk ordeningsprincipe*

'Booze Griet' en haar zusters waren exponenten van het anti-feminisme, zoals dat in de late middeleeuwen en de vroeg-moderne tijd hoogtij vierde. Zij

stamden van de vroegmiddeleeuwse Vrouw Holle, die in de volksmythologie als lelijke, oude vrouw nauw was verbonden met het kwaad. Zij kon straffen met dood en verminking en staat in sommige bronnen aan het hoofd van het 'Wilde Leger'. Heerszucht, agressiviteit, ontucht, vuilheid, asocialiteit en luiheid waren haar eigenschappen.^{cviii} De volksverbeelding associeerde haar als vanzelfsprekend met de nieuwe, duivelse uitvinding van het geschut. De vrouw werd in het kielzog van het kanon meegetrokken in een golf van demonisering.

Jeroen Bosch ging verder, zijn negatieve houding jegens vrouwen was generationaliseerd, in een waardenstelsel ingebed. Hij schilderde zondaars uit de lagere sociale klassen als negatief ideaal van de rationele, deugdzame, geciviliseerde burger.^{cix} Maar ook het positieve ideaal moest nog worden gerealiseerd, de burgerij moest worden opgevoed. Het beschavingsoffensief, in de Lage Landen ingezet door onder andere Erasmus, was een poging grote maatschappelijke veranderingen in goede banen te leiden. Terwijl Erasmus zelfcontrole en zelfdwang voorstond, richtte Bosch zich op zelfbestrafing: de vrouw in de pot lijdt onder haar eigen zondigheid, het vuur van haar zinnelijke, lichamelijke lust blijkt hellevuur te zijn.

Lène Dresen-Coenders merkte op dat Bosch was geïnspireerd door de heksenleer, die vooral was verspreid door de invloedrijke publikatie *Malleus maleficarum* (1487). Deze leer pretendeerde een verklaring te geven van de sociale, economische en morele crises van de tijd.^{cx}

Bij de burgers ontstond een nieuwe rolverdeling tussen de man als kostwinner en de vrouw als verzorgster en opvoedster. De ontplooiings- en emancipatiekansen die de moderne, familiale arbeidsdeling bij de burgerij aan de vrouw bood, mochten niet worden benut, niet leiden tot een aantasting van de positie van de *pater familias*: de huisvrouw mocht hooguit met haar deugdzaamheid, gehoorzaamheid en uiterlijk een representatieve rol spelen voor haar gezeten, welgestelde, succesvolle burger-echtgenoot.

De burgerlijke deugden dienden tot voorbeeld te strekken voor de arbeiders, bij wie door de sterke verstedelijking en het daardoor wegvallen van de traditionele sociale controle de huwelijksmoraal afbrokkelde. Bovenal vormden zij ten gevolge van de sterke verpaupering een gevaar voor de openbare orde. De lusten moesten worden beteugeld, de driften gedempt; crises dienden zonder morren te worden verduurd. Er was een gezagscrisis in de huwelijksmoraal, maar ook werden zelfbeheersing en disciplineren verlangd door de toenemende macht van de staat en zijn bestuurlijke, justitiële, militaire en fiscale instellingen.

Gezagsverhoudingen tussen man en vrouw, tussen burger en overheid vormden garanties van de maatschappelijke rust. Drank- en vraatzucht, losbandigheid en ledigheid bij de 'lagere' sociale klassen destabiliseerden de maatschappelijke verhoudingen en Jeroen Bosch stelde deze zonden aan de kaak. Sexualiteit was de grootste bedreiging voor het handhaven van de arbeidsmoraal en voor het gezin, dat de hoeksteen van de samenleving moest worden. De hoofdschuld legde Bosch nadrukkelijk bij de vrouw. En het gevaarlijkst was de sterke vrouw, het kwade oude wijf met haar ongeoorloofde sexuele verlangens, de dulle griet.

Emancipatie begon bij de burgerman, die de heerszuchtige, bazige vrouw van zich afschudde. De artillerie volgde. Het vrouwelijk gedoopte kanon was het instrument bij uitstek om penisnijd op te wekken.^{cxii} In 1514 werden tijdens een

volksfeest te Neurenberg poppen van oude vrouwen met een kanon weggeschoten.^{cxii} Terwijl het hen krachtdadig uit de maatschappij verwijderde, bevrijdde het kanon zich van de boze vrouwelijkheid en vond het zijn moderne, militaristische, fallische identiteit.

- i. Er is verschil van mening of dit paneel een kopie is, een imitatie dan wel van de hand van de meester zelf (*Flanders in the fifteenth century: art and civilization. Catalogue of the exhibition Masterpieces of Flemish art: Van Eyck to Bosch* (Detroit, 1960) 210-212. *Jeronimus Bosch, tentoonstellingscatalogus* ('s-Hertogenbosch, 1967) 158, 220, 223. G. Unverfehrt, *Hieronymus Bosch. Die Rezeption seiner Kunst im frühen 16. Jahrhundert* (Berlin, 1980) 211, 212, 240). Opvallend aan de Laatst Oordelen van Bosch is, dat er in tegenstelling tot de gangbare iconografie geen sprake is van opstanding van de doden en nauwelijks van een schifting tussen de verdoemden en de geredden (P. Vandenbroeck, *Jheronimus Bosch tussen volksleven en stadscultuur* (Berchem, 1987) 34). Als dat als criterium voor toeschrijving wordt aangelegd, komt Bosch als schilder van het Baytownse Oordeel zeker in aanmerking.
- ii. Rijksarchief 's-Hertogenbosch, Collectie van Breugel 43 (kroniek Peter van Oss), f 341^v. C.R. Hermans, *Verzameling van kronyken, charters en oorkonden, betreffende de stad en meijerij van 's Hertogenbosch* ('s-Hertogenbosch, 1848) 72.
- iii. P.N. van Doorninck, "Inneming en plundering van het huis Poederoyen op 14 April 1493, volgens de bescheiden uit het staatsarchief te Wetzlar", *Bijdragen en mededeelingen van de Vereeniging tot beoefening van Geldersche geschiedenissen, oudheidkunde en recht 'Gelre'*, X (1907) 230.
- iv. Österreichisches Staatsarchiv Wien, Haus-, Hof- und Staatsarchiv, Belgica, DD 238, passim.
- v. Zie voor de krijgsverrichtingen van Anhalt, met name voor Poederoyen: L. Duncker, *Fürst Rudolf der Tapfere von Anhalt und der Krieg gegen Herzog Karl von Geldern (1507-1508). Ein Beitrag zur Entstehungsgeschichte der Liga von Cambrai. Dargestellt vorwiegend nach ungedrucktem handschriftlichen Material aus dem herzogl. Anhalt. Haus- und Staatsarchiv zu Zerbst* (Dessau, [1900]) passim.
- vi. L.Ph.C. van den Bergh, *Correspondance de Marguerite d'Autriche avec ses amis sur les affaires des Pays-Bas de 1506-1528* (2 dln; Leiden, 1845-1847) I, 84, no 24.
- vii. C.O.A. baron Schimmelpenninck van der Oije, "Bijdragen tot een geschiedenis van Baer en Lathum", *Bijdragen en mededeelingen van de Vereniging tot beoefening van Geldersche geschiedenissen, oudheidkunde en recht 'Gelre'*, LXXI (1972) 97, 98.
- viii. Österreichisches Staatsarchiv Wien, Haus-, Hof- und Staatsarchiv, Belgica, DD 238, f 27.
- ix. A. van Slichtenhorst, *XIV. Boeken Van de Geldersse Geschiedenissen, Van't begin af vervolghd tot aen de afzweeringh des Koninx van Spanien*, etc. (Arnhem, 1654) 307.
- x. H. Pleij, *De sneeuwpoppen van 1511. Literatuur en stadscultuur tussen middeleeuwen en moderne tijd* (Amsterdam, 1988) 296.
- xi. "Histoire des choses mémorables advenues du règne de Louis XII et François Ier, en France, Italie, Allemagne et es Pays-Bas, depuis l'an 1499 jusques en l'an 1521, mise par escript par Robert de la Mark, seigneur de Fleurance et de Sedan, mareschal de France", in: M. Petitot (uitg.), *Collection complète des mémoires relatifs à l'histoire de France, depuis le règne de Philippe-August, jusqu'au commencement du dix-septième siècle; avec des notices sur chaque auteur, et des observations sur chaque ouvrage*, dl XVI (Paris, 1820) 189.
- xii. R.A. van Zuylen, *Inventaris der archieven van de stad 's Hertogenbosch. (Stadsrekeningen van het jaar 1399-1800)* (2 dln; 's-Hertogenbosch, 1863-1866) I, 129.
- xiii. Vgl. Van Zuylen, *Inventaris der archieven*, I, 126, 169.
- xiv. Algemeen Rijksarchief Brussel, Rekenkamer 1880. Uitgaande van deze cijfers zou Poppenruyter buskruit voor £ 13:12:6 het honderd pond hebben geleverd; deze extreem hoge prijs doet vermoeden dat ook andere ammunitie en eventueel de productie en reparatie van kanonnen in de betaling zijn begrepen.
- xv. Gemeentearchief 's-Hertogenbosch, B 17, 1507-1508, kapittel 24.
- xvi. Staatsarchiv Nürnberg, Ratsbücher 8, f 27^v, 11 juli 1504. Ratsverläße 439, f 8, 11 juli 1504. Ratsverläße 465, f 8, 19 juni 1506. Briefbücher 57, f 26, 17 juli 1506. H. Wiesflecker, *Kaiser Maximilian I. Das Reich, Österreich und Europa an der Wende zur Neuzeit*, dl III (München, 1977) 193, 329.
- xvii. Duncker, *Fürst Rudolf*, 64.
- xviii. Van Slichtenhorst, *XIV. Boeken Van de Geldersse Geschiedenissen*, 326. I.I. Pontanus, *Historiae Gelricae libri XIV. Deducta omnia ad ea usque tempora nostra*, etc. (Amsterdam, 1639) 636, 637. Pontanus beriep zich op *Historica Hadriani Barlandi rhetoris Lovaniensis. Nunc primum collecta, simulque edita. Seriem sequens pagina ostendet* (Colonia, sumptibus Bernardi Gualtheri, M.DC.III), waarin de betreffende kanonnen evenwel niet worden genoemd.
- xix. *Dits die excellente cronike van Vlaenderen beghinnende van Liederic Buc den eersten forestier tot den laetsten, die door haer vrome feyten, namaels grauen van Vlaenderen ghemaect worden, achteruolghende die rechte afcomste der voors grauen, tot*

- desen onsen doorluchtichsten hoochgeboren Keyser Karolo, altijd vermeerder des rijcx. geboren te Ghendt XV^c.* (Gheprent Tantwerpen, by my Willem Vorsterman) f CC.XCVIII^v.
- xx.Koninklijke Bibliotheek Brussel, hs I-17930 (*Historia cronologica opidi de Buscoducis ab ejus exordio usque ad annum 1565 per magistros Davidem Everswijn, Bartholomeum Loeff et Jacobum van Balen*), dl II, kapittel *De bellis*, f 82^v-83^v.
- xxi.W.R.H. Wakker, *De 'Stuerghewalt' of zoogenaamde 'Booze Griet' van 's-Hertogenbosch* ('s-Hertogenbosch, 1897) 35.
- xxii.C.N. Fehrmann, *De Kamper klokgieters. Hun naaste verwanten en leerlingen* (Kampen, 1967) 114, 115.
- xxiii.Van den Bergh, *Correspondance de Marguerite d'Autriche*, I, 100, no 34.
- xxiv.Blijkbaar een courante spotnaam voor de Gelderse bevelhebber. De Bossche chroniqueur Peter van Oss noemde hem "Henric van Ensche anders Sneeuwynt, die hem screef mairscale slantz van Gelre" (Rijksarchief 's-Hertogenbosch, Collectie van Breugel 43, f 351^v).
- xxv.R. Pennink en D.Th. Enklaar (uitg.), *Dwonder van claren ijse en snee. Een verloren en teruggevonden gedicht van Jan Smeken* ('s-Gravenhage, 1946) 20, 21.
- xxvi.Hermans, *Verzameling van kronyken*, 75.
- xxvii.Rijksarchief 's-Hertogenbosch, Collectie van Breugel 43, f 366, 366^v.
- xxviii.A.J.G. le Glay, *Correspondance de l'empereur Maximilien Ier et de Marguerite d'Autriche, sa fille, gouvernante des Pays-Bas, de 1507 à 1519. Publiée d'après les manuscrits originaux* (2 dln; Paris, 1839) I, 424.
- xxix.A. Henne, *Histoire du règne de Charles-Quint en Belgique* (10 dln; Bruxelles, 1858-1860) I, 271. Le Glay, *Correspondance de l'empereur*, I, 426.
- xxx.M. Bruchet en E. Lancien, *L'Itinéraire de Marguerite d'Autriche, gouvernante des Pays-Bas* (Lille, 1934) 91.
- xxxi.Algemeen Rijksarchief 's-Gravenhage, Nassause Domeinraad, Raad en Rekenkamer te Breda 1029, regist 36, 23 september 1511.
- xxxii.Rijksarchief 's-Hertogenbosch, Collectie van Breugel 43, f 369^v. J.C.A. Hezenmans, "Van de oorlogen tussen Brabant en Gelderland", *Taxandria*, VII (1900) 105, 106.
- xxxiii.Gemeentearchief 's-Hertogenbosch, B 17, 1504-1505, kapittels 10-18.
- xxxiv.Gemeentearchief 's-Hertogenbosch, B 17, 1507-1508, kapittel 24.
- xxxv.Van Zuylen, *Inventaris der archieven*, I, 177.
- xxxvi.Van Zuylen, *Inventaris der archieven*, I, 174.
- xxxvii.Gemeentearchief 's-Hertogenbosch, B 17, 1507-1508, kapittel 24. Vgl. Van Zuylen, *Inventaris der archieven*, I, 129.
- xxxviii.Gemeentearchief 's-Hertogenbosch, B 17, 1507-1508, kapittel 24.
- xxxix.Gemeentearchief 's-Hertogenbosch, B 17, 1507-1508, kapittels 7 en 22.
- xl.Gemeentearchief 's-Hertogenbosch, B 17, 1507-1508, kapittel 24.
- xli.Wakker, *De 'Stuerghewalt'*, 5.
- xliv.Wakker, *De 'Stuerghewalt'*, 7.
- xliii.Wakker, *De 'Stuerghewalt'*, passim.
- xliv.Gemeentearchief 's-Hertogenbosch, Oud Archief 8275, oorlogsrekening 1 november 1508 - 1 juni 1510.
- xlv.Gemeentearchief 's-Hertogenbosch, Oud Archief 8275, oorlogsrekening 1 november 1508 - 1 juni 1510.
- xlvi.Rijksarchief 's-Hertogenbosch, Collectie van Breugel 43, f 363^v, 364, i.m. Hermans, *Verzameling van kronyken*, 74, 75. N.H.L. van den Heuvel, *De ambachtsgilden van 's-Hertogenbosch vóór 1629. Rechtsbronnen van het bedrijfsleven en het gildewezen* (Utrecht, 1946) 454.
- xlvii.Hermans, *Verzameling van kronyken*, 86.
- xlviii.L.F.W. Adriaenssen, "De Bossche klokkengietersfamilie Moer, 1450-1570", *Noordbrabants Historisch Jaarboek*, VI (1989) 48.
- xliv.A.E. Jones, *Papers on psycho-analysis* (2e herz. dr.; London, 1918) 142. Zie voor de band van het kanon met sterke drank en sterke taal *Van Dale. Groot woordenboek der Nederlandse taal*, in voce kanon en kartouw.
- l.L.S.R. Sessler, "Verslag omtrent de zoogenaamde Booze Griet te 's Hertogenbosch", in: C.R. Hermans, *Bijdragen tot de geschiedenis, oudheden, letteren, statistiek en beeldende kunsten der provincie Noord-Brabant* (2 dln; 's-Hertogenbosch, 1845) I, 379.
- li.Wakker, *De 'Stuerghewalt'*, 43.
- lii.Bijvoorbeeld: Gemeentearchief 's-Hertogenbosch, B 17, 1507-1508, kapittel 23: reparatie van een "pothont".

- liii."Drie iseren pothunde" had de bisschop van Utrecht eind 1521 op zijn slot te Vollenhove (J.J.B.M.M. Sterk, *Philips van Bourgondië (1465-1524) bisschop van Utrecht als protagonist van de Renaissance. Zijn leven en maecenaat* (Zutphen, 1980), 206). Stadsarchief Antwerpen, Privilegiekamer 2249, inventaris van het stedelijke geschut, 15 november 1553, f 10^v: "een cleyn pothondeken achter met een houten troengeken met een houten scheere met twee camers" (van brons); f 18^v: zevenenzestig ijzeren pothonden, onder meer "een yseren pothont met eenen yseren steerte zonder laeye". Rekenkamer 2700, inventaris van het geschut, 13 november 1567: drieënzestig pothonden met honderdnegenentwintig kamers.
- liv.D. Bax, *Hieronymus Bosch and Lucas Cranach. Two Last Judgement triptychs. Description and exposition* (Amsterdam, 1983) 98-101, 324.
- lv.Over de holte bij Bosch als symbool van de (verwerpelijke) vrouwelijke seksualiteit: P. Vandenbroeck, "Jheronimus Bosch' zogenaamde *Tuin der Lusten*", *Jaarboek van het Koninklijk Museum voor Schone Kunsten Antwerpen* (1989) 166 e.v.
- lvi.W.S. Gibson, "Bruegel, Dulle Griet, and sexist politics in the sixteenth century", in: O. von Simson en M. Winner (red.), *Pieter Bruegel und seine Welt* (Berlin, 1979) 9.
- lvii.Vgl. S. Freud, *Totem und Tabu. Einige Übereinstimmungen im Seelenleben der Wilden und der Neurotiker* (Frankfurt am Main, 1956) 93.
- lviii.E. Verwijs en J. Verdam, *Middelnederlandsch woordenboek*, dl VII ('s-Gravenhage, 1912) 997, 1230.
- lix.*T'seste deel of 't vervolgh van het Historisch verhael aller Gedencwaerdiger geschiedenissen, die in Europa als Duijtsland, Vranckrijck, Engeland, Denemarke, Spaengien, Hungarien, Polen, Sweden, Moscovien, Sevenberghen, Zwitserlant, en Nederlant: in Asia, als Turckije, China en de omliggende Koninckrijcken: in Africa, als Barbaryen, Maroco en Guinea: in America, als West-Indien, d'Eylanden, en Brasil; van Octobri des jaers 1623. tot April, des jaers 1624. voorgevallen syn. Beschreven door Nicolaes à Wassenaer, Amsterdammer Medicijn* (t'Amsterdam By Ian Ianss. Boeck-verkooper in de Paskaert, [1624]) f 58^v.
- lx.De landgraaf van Hessen zond bij het beleg van Munster in 1534 "twie mechtige grote bussen, die hiete men *den Duyvel und sein moeder*, mit kraut und lode." In 1548 bracht men te Mechelen de op Saksen en Hessen veroverde kanonnen, waaronder twee grote stukken, "die men noemde den Duyvel met syn Moer" ("Anonymi chronicon monasteriense ab Henrico de Morsa, Usque ad Episcopum Joannem de Hoia, missum in possessionem ann. M.DLXVII", in: Antonius Matthaeus, *Veteris aevi analecta seu vetera monumenta hactenus mundum visa*, tomus quinque (Hagae-comitum, apud Gerardum Block, M.DCC.XXVIII) 150. Stadsarchief Mechelen, Chronologische Aenwyser, deel 1547-1553, f 68^v).
- lxi.F.A. Hoefer, "De artillerie in de rekeningen der stad Nymegen", *Bijdragen en mededeelingen van de Vereeniging tot beoefening van Geldersche geschiedenissen, oudheidkunde en recht 'Gelre'*, XXIV (1921) 90.
- lxii.Zie ook: J. Grauls, *Volkstaal en volksleven in het werk van Pieter Bruegel* (Antwerpen, 1957) 29, 39.
- lxiii.V. Fris, *Dagboek van Gent van 1447 tot 1470 met een vervolg van 1477 tot 1515*, dl II (Gent, 1904) 291.
- lxiv.Gachard, *Lettres inédites de Maximilien, duc d'Autriche, sur les affaires des Pays-Bas (1478-1508)* (Bruxelles, 1851-1852) 105.
- lxv.W. Boenheim, "Die Zeugbücher des Kaisers Maximilian I", *Jahrbuch der kunsthistorischen Sammlungen des allerhöchsten Kaiserhauses*, XIII (1892) 109.
- lxvi.J.A. Torfs, *Geschiedenis van Leuven van den vroegsten tijd tot op heden* (Leuven, 1899) 251.
- lxvii.Stadsarchief Antwerpen, Privilegiekamer 2249, inventaris van 15 november 1553, ff 15^v en 14.
- lxviii.Den Bosch: Wakker, *De 'Stuergewalt'*. Diest: F.J. Raymaekers, "Coup-d'oeil historique sur la *Holle Griet* ou grand canon de Diest", *Messenger des sciences historiques, ou archives des arts et de la bibliographie de Belgique* (1863) 121, 122. Hoorn: *De Navorscher*, XXXVI (1886) 602. Maastricht: G.D. Fr[anquet], "De Geldersche Successie-Oorlog en de slag bij den Kollenberg bij Sittard", *Jaarboekje voor Limburg* (1872) 219. Zwolle: G. van Hasselt, *Arnhemsche oudheden* dl IV (Arnhem, 1804) 82. Dijon: Grauls, *Volkstaal en volksleven*, 39.
- lxix.H. Hanssen, *Inventaris van het oud archief der stad, municipaliteit en gemeente Venlo* (Venlo, 1919) 427. Of vergieten, want reeds in 1498 had de stad een 'Bonte Griet' besteld ("De Bont Griet", *De Maasgouw*, II (1880) 240).
- lxx.Algemeen Rijksarchief 's-Gravenhage, Grafelijkheidsrekenkamer 659-R, inventaris Lingen. In 1672 verdedigde een 'Grote Griet' van de graaf van Tecklenburg Groningen tegen de bisschop van Munster (K. ter Laan, *Folkloristisch woordenboek van Nederland en Vlaams België* ('s-Gravenhage, 1949) 125. *De Navorscher*, XXII (1872) 9, 10).
- lxxi.J.H. Gallée en S. Muller Fz., "Berijmd verhaal van het beleg van IJsselstein door Gelder en Utrecht", *Bijdragen en mededeelingen van het Historisch Genootschap, gevestigd in Utrecht*, IV (1881) 686.

- lxxii.Fris, *Dagboek van Gent*, II, 291.
- lxxiii.H. Müller, *Deutsche Bronzegeschützrohre, 1400-1750* (Berlin, 1968) 45, interpreteert 'faul' als lui, omdat de zo gedoopte kanonnen langzaam in het gebruik waren, maar gezien de overige aan Griet toegevoegde epitheta komt de betekenis van vuil of verrot meer in aanmerking. Vergelijk de karaktertrekken van de 'Vuile Bruid' (Vandenbroeck, *Jheronimus Bosch tussen volksleven en stadscultuur*, 333-338).
- lxxiv.S.W.A. Drossaers en Th.H. Lunsingh-Scheurleer, *Inventarissen van de inboedels in de verblijven van de Oranjes en daarmee gelijk te stellen stukken 1567-1795* (2 dln; 's-Gravenhage, 1974) I, 85 (no 195), 87 (no 216).
- lxxv.Met een 'Maagd' werd in 1521 Doornik belegerd. 'Virgo' ofwel de 'Maagd van Bergen' was een kanon van Bergen Henegouwen uit 1545. Maastricht had in 1543 een 'Maagd van Tricht'. (Algemeen Rijksarchief 's-Gravenhage, Nassause Domeinraad, Raad en Rekenkamer te Breda 990, ongedateerd stuk genummerd D-232. Drossaers en Lunsingh-Scheurleer, *Inventarissen*, I, 86 (no 211), 88 (no 233). Franquinet, "De Geldersche Successie-Oorlog", 219).
- lxxvi.Van Hasselt, *Arnhemsche oudheden*, 82.
- lxxvii.Een *Scharfmetz* (uit het Italiaanse *mezza bomba*) is de soortnaam van een groot kanon. Metz, Mette of Metze is het liefkozende diminutief van Mathilde (K. Schiller en A. Lübben, *Mittel-niederdeutsches Wörterbuch*, dl III (Wiesbaden, 1877) 85).
- lxxviii.R. von Liliencron, *Die historischen Volkslieder der Deutschen vom 13. bis 16. Jahrhundert*, dl III (Leipzig, 1867) 382, 383.
- lxxix.G. Doutrepoint en O. Jodogne (uitg.), *Chroniques de Jean Molinet* (3 dln; Bruxelles, 1935-1937) I, 138, 140, 141: "les .iiii. Soeurs". Hij bezat ook twee grote steenbussen, genaamd 'Les Soeurs de Luxembourg' (F.H.W. Kuypers, *Geschiedenis der Nederlandsche artillerie van de vroegste tijden tot heden* (4 dln; Nijmegen, 1869-1872) I, 305).
- lxxx.C. ffoulkes, *The gun-founders of England. With a list of English and continental gun-founders from the XIV to the XIX centuries* (2e dr.; London, 1969) 21, 108.
- lxxxi.Gemeentearchief Groningen, Register Feith, 1e vervolg, I, 1585, no 84.
- lxxxii.De Engelse etymologen verwijzen unaniem naar de 'Domina Gunilda' voor de woordverklaring en roepen daarbij 'Mons Meg', 'Brown Bess', 'Faule Grete', 'Hungry Liz' (een houwitser uit 1918) en 'Dikke Bertha' in de herinnering. De voorgestelde afleiding 'gun' ← Middelenegels 'gonne' ← Oudfrans 'engon' (Frans 'engin') heeft minder aanhangers (W.W. Skeat, *An etymological dictionary of the English language* (2e herz. dr.; Oxford, 1910) 254, 255. E. Weekly, *A etymological dictionary of the modern English* (London, 1921) 676, 676. S.M. Kuhn en J. Reidy, *Middle English dictionary*, vol. 4, dl 1 (Ann Arbor, 1963) 250. C.T. Onions m.m.v. G.W.S. Friedrichsen en R.W. Burchfield, *The Oxford dictionary of English etymology* (Oxford, 1966) 420. E. Partridge, *Origins. A short etymological dictionary of modern English* (4e dr.; London, 1977) 271).
- lxxxiii.Gibson, "Bruegel, Dulle Griet, and sexist politics", 13.
- lxxxiv.Zie L. Dresen-Coenders, "De heks als duivelsboel. Over het ontstaan van de angst voor heksen en de bescherming tegen beheksing", in: *Tussen heks en heilige. Het vrouwbeeld op de drempel van de moderne tijd, 15de/16de eeuw* (Nijmegen, 1985) 60 e.v.
- lxxxv.E. Egg, *Der tiroler Geschützguß 1400-1600* (Innsbruck, 1961) 71.
- lxxxvi.Grauls, *Volkstaal en volksleven*, 21.
- lxxxvii.Dat ze losbrak, was geen wonder, want de sint stond geheel in haar recht: in de middeleeuwen was de door een draak verslonden vrouw het iconografische symbool geweest voor de ontucht en Margaretha kon alles behalve overspeligheid worden aangewreven (J. Le Goff, *Pour un autre Moyen Age. Temps, travail et culture en Occident: 18 essais* (Z.pl., 1977) 240, 241).
- lxxxviii.A. Henkel en A. Schöne, *Emblemata. Handbuch zur Sinnbildkunst des XVI. und XVII. Jahrhunderts* (Stuttgart, 1967) 1521.
- lxxxix.ffoulkes, *The gun-founders of England*, 23.
- xc.M. Lurker, *Wörterbuch biblischer Bilder und Symbole* (München, 1973) 222, 223.
- xc.Müller, *Deutsche Bronzegeschützrohre*, 53, 100, 101.
- xcii.Müller, *Deutsche Bronzegeschützrohre*, 96, 98. Zie voor Cranachs anti-feminisme K. Hoffmann, "Cranachs Zeichnungen 'Frauen überfallen Geistliche'", *Zeitschrift des Deutschen Vereins für Kunstwissenschaft*, XXVI (1972).
- xciii.D. Uffano, *Archeley, das ist gründlicher vnd eygentlicher Bericht von Geschüß vnd allen Zugehör* (Zutphen, 1630) 16. Sessler, "Verslag omtrent de zoogenaamde Booze Griet", 377, 387.
- xciv.A. Lehr, *Fulgura frango. Een middeleeuws klokopschrift* (Asten, 1983) 17 e.v.
- xcv.Egg, *Der tiroler Geschützguß*, 109.

- xcvi. Bax, *Hieronymus Bosch and Lucas Cranach*, 101, 366.
- xcvii. Zie voor meer voorbeelden en een uitleg H. Marcuse, *De een-dimensionale mens. Studies over de ideologie van de hoog-industriële samenleving* (5e dr.; Bussum, 1970) 109 e.v.
- xcviii. Zie ook M. Vale, *War and chivalry. Warfare and aristocratic culture in England, France and Burgundy at the end of the middle ages* (London, 1981) 145.
- xcix. Stadsarchief Antwerpen, Privilegiekamer 2249, inventaris van 15 november 1553, f 4. Müller, *Deutsche Bronzegeschützrohre*, 100.
- c. Bijvoorbeeld 'Megara' en 'Tisiphone', 5060 en 5165 pond zware 13-ponders van de Amsterdamse admiraliteit (J.E. Elias, *De vlootbouw in Nederland in de eerste helft der 17e eeuw* (Amsterdam, 1933) 163).
- ci. Egg, *Der tiroler Geschützguß*, 76.
- cii. Müller, *Deutsche Bronzegeschützrohre*, 104.
- ciii. Algemeen Rijksarchief Brussel, Contadorie en Pagadorie 529, inventaris Hulst, 20 september 1606, f 1^v. M.M. Doornink-Hoogenraad, "Deventer klokgieters en hun gieterij", *Verslagen en mededeelingen van de Vereeniging tot beoefening van Overijsselsch regt en geschiedenis*, LVII (1941) 83.
- civ. De Smet, *Dits die excellente cronike*, f CCXCIX.
- cv. Inderdaad betrof het niet alleen de naamgeving, maar ook de afbeelding, zie het kanon "avec le pourtraict de Saint Jehan Evangelist" (Algemeen Rijksarchief Brussel, Contadorie en Pagadorie 521, f I^v, 1593-1601).
- cvi. Desiderius Erasmus, *Vrede's weelacht en andere geschriften over vrede en eendracht op internationaal-politiek en kerkelijk terrein*, vert. en ingel. door P.M.M. Geurts (Baarn, 1989) 121.
- cvi. Gemeentearchief 's-Hertogenbosch, A 459, inventaris van 1580.
- cvi. Vandenbroeck, *Jheronimus Bosch tussen volksleven en stadscultuur*, 297-304.
- cix. R. Pigeaud, "De vrouw als verleidster. De stedelijke moraal in de 15de eeuw", in: *Tussen heks en heilige. Het vrouwbeeld op de drempel van de moderne tijd, 15de/16de eeuw* (Nijmegen, 1985) 53.
- cx. L. Dresen-Coenders, *Het verbond van heks en duivel. Een waandenkbeeld aan het begin van de moderne tijd als symptoom van een veranderende situatie van de vrouw en als middel tot hervorming* (Baarn, 1983) 126 e.v.
- cx. Toen Sigmund Freud probeerde te herstellen wat de heksenleer had aangericht en door Jeroen Bosch was uitgedragen, ging hij uit van de antropologische constante van de vrouw die wat mist. Hij wilde haar in therapie nemen, haar emanciperen tot een vrouw die zich neerlegt bij het ontberen van een penis, tot een 'Lieve Griet'. Van harte sloot hij zich aan bij Ferenczi's analyse van de Gorgoon Medusa, die schrik baarde doordat zij de lijfelijke ontkenning was van de verwachte penisloosheid (S. Freud, *Drei Abhandlungen zur Sexualtheorie und verwandte Schriften* (Frankfurt am Main, 1961) 156, 157). Want wat is er bedreigender dan een vrouw die zich mannelijkheid (macht) aanmeet? Freud stond niet zo ver van zijn voorvaderen, de mannen die hun kanon 'Dulle Griet' doopten met de bijbedoeling vrouwen penisnijdig te maken.
- cxii. Vandenbroeck, *Jheronimus Bosch tussen volksleven en stadscultuur*, 88.